

2011-11-14

Dnr. 2011-240-364

Enheten för kulturmiljö och regional utveckling

Sweco

Antikvarie Andreas Hansen

Jenny Fredriksson

Tel. 054-701 19 28

Grubbensgatan 6

702 25 ÖREBRO

Fördjupad kulturhistorisk värdebeskrivning fastigheten Brödet 1, Karlstads kommun

Värmlands Museum har ombetts upprätta en fördjupad kulturhistorisk värdebeskrivning inför upprättande av detaljplan. Värdebeskrivningen fokuserar på nedan rubricerade byggnader och objekt.

Bakgrund

Den aktuella fastigheten Brödet 1 är belägen omedelbart öster om Alsterälven, strax norr om dess utlopp i Vänern. På andra sidan älven finns i höjd med Brödet 1 anläggningen Alsters herrgård, till vilken de verksamheter som genom seklerna bedrivits inom området för dagens fastighet varit knutna. Verksamheterna har i stor utsträckning fått sin lokalisering tack vare läget vid Alsterälven. Vattnet fungerade både som kraftkälla och transportväg.

Bland verksamheter är spåren av kvarnverksamhet tidigast, med första belägg från 1300-talet. Från 1690 finns uppgifter om tre vattendrivna kvarnar, en väderkvarn och en vattensåg. 1765 redovisas fyra kvarnar och 1820 finns det fjorton kvarnstenar varav sex i ett nybyggt kvarnhus av sten. I äldre kartmaterial finns också en del information att hämta. Från en karta från 1724 vet vi att det i Alsterälven funnits två kvarnar och en såg. Sågen låg på östra sidan ån och återfinns även på 1883-1895 års karta. Från att ha varit vattendriven kom sågen senare att drivas med ångkraft. Sågning av virke för försäljning upphörde 1892. Kvarnarna låg en liten bit längre norrut och även dessa finns markerade på 1883-1895 års karta. På denna senare karta har även ett tegelbruk ritats in. På kartor från 1724 och 1769 finns även mjölnarnas bostäder markerade. Dessa låg ungefär där Granngården

ligger idag, eller strax söder därom. På 1769 års karta finns även en stamp inritad i Alsterälven. Annan verksamhetsbebyggelse som förekommit är brygghus med sprittillverkning och klensmedja.

Under köpmannen och brukspatronen Jan Frödings ägarskap 1837-1866 genomgick Alsters herrgård omfattande renoveringar. Uppgången berörde även verksamheterna vid älven, där en epok av industriell expansion inleddes. Utskeppningen av såväl spannmål från kvarnarna som virke från sågen ökade kraftigt. Alsters utveckling till en betydande industrianläggning fortsatte då John Hall övertog egendomen 1880. 1887 uppfördes en stor valskvarn på älvens västra strand i form av en fem våningar hög byggnad i tegel. 1888 övertogs Alsters egendom av Knut Eklundh, som 1898 överlät den till Alsters Bruk AB. Nästa ägarbyte skedde redan år 1900 då ägarskapet övergick till P G Jansson. Samma år överlät denne rörelsen till ett familjebolag som fick namnet AB Alsters Industrier.

Till Alsters Industrier hörde också tegelbruket. Häradsökonomiska kartan 1883-1895 visar att tegeltillverkningen vid denna tid ägde rum vid den västra älvstranden. Bolagsstyrelsen beslutade 1904 att uppföra ett modernt tegelbruk i stor skala, vilket också skedde med start redan samma år. Tegelbruket förlades till älvens östra sida på den plats där Granngårdens anläggning finns idag. Lertakten låg ett stycke norr om landsvägen, d v s nuvarande väg E 18. Leran transporterades på en spårbunden bana fram till bruket. Tegelbruket stod färdigt i sin helhet 1917. 1927 flyttades Alsters Industriers kontor till Alster från Kristinehamn. Tegelbruket såldes till Zieglers Kol & Koks i Karlstad 1947. 1954 förvärvades Alsters Industrier av AB Kvarnintressenter. 1955 brann tegelbruket och förstördes i grunden, men återuppfördes i ny skepnad. 1956 köpte Svenska Lantmännens Riksförbund och Värmlands Lantmäns Centralförening samtliga aktier i bolaget. I samband med detta lades förmalningen i kvarnen ned. Istället gjordes storsatsningar på lagring och torkning av spannmål liksom blandning av djurfoder. 1966 likviderades AB Alsters Industrier och Lantmännen blev ensamägare. Driften i tegelbruket lades ned 1967. Den stora kvarnbyggnaden liksom expeditionsmagasinet på östra sidan ån ödelades av brand 1970.

Gula villan

Byggnaden är uppförd 1929 (Lantmännen Fastigheters arkiv). Enligt Benkt Eriksson, f d förvaltare hos Alsters Industrier, med bostad i aktuell fastighet, är byggnaden äldre. Samme uppgiftslämnare anger, att byggnaden uppfördes som arbetarbostad med åtta lägenheter för kvarnarbetare. Byggnaden kom därefter att omgestaltas till kvarnmästarbostad. Senare fungerade byggnaden som bostad för förvaltaren på Alsters industrier (övre plan) samt kontor (nedre plan). Denna omvandling skedde troligen i samband med att Alsters Industriers huvudkontor flyttade till Alster 1927. Det är sannolikt att den specifika uppgiften kring uppförandeår är knuten till en mer omfattande ombyggnad kopplad till detta skeende. Byggnadens tillnamn, "Streta", styrker ursprunget som arbetarbostad. Uppförandetiden är med största sannolikhet 1800-tal. Under tidigt

1990-tal skedde en genomgripande interiör renovering till nuvarande kontorslokaler på båda våningarna.

Byggnaden i 2,5 plan är klädd med gulmålad lockpanel och vitmålade inklädda knutar, delvis gestaltade som pilastrar. De vitmålade fönstren är sexdelade på två lufter. I gavelspetsarna finns även lunettfönster. Taket är täckt med enkupigt lertegel. På främre långsidan finns en öppen veranda. Sockeln är putsad förutom på verandan, som har exponerad stensockel. Stilmässigt karakteriseras byggnaden av flera klassicerande drag. Hit hör takfotens tandsnitt, de pilasterlika knutarna samt verandans fronton. Verandans tunga, snidade hörnpelare i kombination med den exponerade stensockeln för in ett drag av nationalromantik.

Kring byggnaden finns rester av en trädgård med fruktträd. En uppfartsväg kantad av alléträd finns i centrerat läge framför byggnadens främre långsida.

En diskussion av byggnadens ålder bör se till möjligheten att dess klassicerande detaljer tillkom som en del i "uppgraderingen" i samband med ombyggnaden till förvaltarbostad och huvudkontor under 1920-talet, en tid av nyklassicistiska strömningar inom arkitekturen. Skulle gestaltningen kunna vara ursprunglig? Klassicistiska drag knutna till 1800-talet hör framför allt hemma i detta sekels första hälft. Frågan är hur sannolikt det är att en så påkostad gestaltning skulle ha förärats en arbetarbostad i Alster vid denna tid. Möjligen skulle en koppling kunna ses till Jan Frödings ägarskap 1837-1866, då stora renoveringar och en expansion av den industriella verksamheten genomfördes. En byggnad i motsvarande läge som dagens markeras på häradsekonomiska kartan 1883-1895. Med största sannolikhet härrör byggnaden därför åtminstone från 1800-talets senare hälft.

Byggnaden bär på kulturhistoriskt värde främst av byggnadshistorisk art. Den är i sin nuvarande gestalt en god representant för en lågmält klassicistisk träarkitektur. Exteriört är material och detaljer till stora delar välbevarade. Byggnaden har också ett stort miljöskapande värde och bidrar till platsen med ett betydelsefullt tidsdjup. Byggnaden utgör en viktig del av industriområdet. Omvandlingen från arbetarbostad till förvaltarbostad och huvudkontor utgör i sig en intressant aspekt av byggnadens historia. Omgivande rester av trädgård samt uppfartsvägen med allé utgör betydelsefulla delar av den närmiljö som är direkt knuten till byggnaden.

Det kulturhistoriska värdet konstitueras av:

- Fasadernas material och utförandet av stilistiska, klassicerande detaljer
- Färgsättningen
- Verandan med exponerad stensockel
- Befintliga fönster och dess disposition i fasaden
- Eventuella äldre trägolv och innertak. Rester av äldre rumsindelning.
- Trädgård samt uppfartsväg med alléträd

Med utgångspunkt i det kulturhistoriska värdet föreslås att byggnaden faller under PBL 8:13, förbud mot förvanskning. Till förvanskningsförbudet bör knytas skyddsbestämmelser som inrymmer rivningsförbud och dessutom värnar punkterna ovan.

Stenmagasinet

Byggnaden är uppförd 1939 (Lantmännen Fastigheters arkiv). Den har fungerat som lagerlokal för kvarnrörelsen. I byggnaden säcklagrades spannmål. Efter upphörandet av kvarnverksamheten har byggnaden fungerat som lagerlokal för Lantmännen.

Byggnaden har den moderna hallbyggnadens kännemärken i form av den enkla planen och den låga profilen med flackt tak. Formen berättar på ett tydligt sätt om funktionen. Det stora antalet fönster anlagda i band i två horisontella plan markerar att byggnaden hör hemma i en annan tid än de senare decenniernas ofta fönsterlösa lagerbyggnader. Samma sak berättar den putsade tegelstommen, vars ljusa kulör också knyter an till en för funktionalismen typisk färgsättning. Det rationella formspråket kontrasteras genom den konsekventa användningen av fönsterluckor på ett intressant sätt med ett uttryck som knyter an till det timrade spannmålsmagasinet från 1800-talet och tidigare sekler. Portarna med sin beklädnad av träpanel i fiskbensmönster understöder associationerna till spannmålsmagasinet.

Byggnaden bär på kulturhistoriskt värde av främst byggnadshistorisk och samhällshistorisk art. Den utgör ett tidigt exempel på de funktionellt betonade lagerlokaler som blir mycket vanliga under 1900-talets andra hälft. Byggnaden är av avgörande betydelse för att tydliggöra platsens historia som industrimiljö. Till byggnaden knyts också ett arkitektoniskt värde genom den medvetna gestaltningen av olika byggnadsdelar.

Det kulturhistoriska värdet konstitueras av:

- Den enkla, rektangulära planformen
- Den låga höjden med flackt tak och obruten taklinje
- Fasadens material och kulör
- Befintliga fönster, fönstersättning och fönsterluckor
- De fiskbensmönstrade portarna och deras läge i fasaden

Med utgångspunkt i det kulturhistoriska värdet föreslås att byggnaden faller under PBL 8:13, förbud mot förvanskning. Till förvanskningsförbudet bör knytas skyddsbestämmelser som inrymmer rivningsförbud och dessutom värnar punkterna ovan.

Elevatorhuset

Byggnaden uppfördes troligen under 1800-talets senare del. Den spannmål som maldes i Alsters kvarn transporterades uppför Alsterälven fram till elevatorhuset. Här hissades den upp på en

bandtransportör och fördes fram till kvarnen. Den med träpanel helt inklädda och av tegeltak täckta bandtransportören, numera borta, anslöt direkt till elevatordhusets norra sida. Länsstyrelsen beviljade 1998-1999 bidragsmedel för renovering av byggnaden.

Elevatordhuset är byggt på gjuten grund med kvadratisk bas. Byggnaden är hög och smal med sadeltak och en överbyggnad som ytterligare förhöjer rummet. Fasaderna är klädda med locklistpanel och målade med röd slamfärg. Fönstren är småspröjsade med vitmålade omfattningar avslutade i spets. Även knutarna är vitmålade. På den östra sidan finns en enkel, svarttjärad trädörr. På den västra sidan finns svarttjärade luckor i flera våningar, hela vägen upp i överbyggnaden. Taket är belagt med tvåkupigt tegel. Interiört finns ett gjutet fundament där elevatorn en gång varit placerad.

Byggnaden bär på kulturhistoriskt värde främst av byggnadshistorisk, teknikhistorisk och samhällshistorisk art. Det helt särpräglade lilla huset utgör ett utropstecken med symbolvärde för platsens industrimiljö. Byggnaden visar en avgörande del av spannmålshanteringen på platsen, och understryker Alsterälvens betydelse inte bara som kraftkälla utan även som transportled. Byggnaden har ett viktigt miljöskapande värde och bidrar till platsens tidsdjup. Även om en avgörande länk, transportbandet, saknas utgör elevatordhuset ett dokument som vittnar om en specifik del av kvarnverksamheten. Utförandet bär vissa spår från träarkitekturen under 1800-talets andra hälft i form av betonade takutsprång och dekorativt sågade fönsteromfattningar. Vid en renovering 1998-1999 nyttillverkades fönstren från ursprunglig förlaga, fasadpanelen byttes på ett par av sidorna och nytt undertak lades.

De kulturhistoriska värdena konstitueras av:

- Byggnadens övergripande gestaltning, helt knuten till dess ursprungliga funktion
- Material, utförande och kulör hos fasad, fönster och tak

Med utgångspunkt i det kulturhistoriska värdet föreslås att byggnaden faller under PBL 8:13, förbud mot förvanskning. Till förvanskningsförbudet bör knytas skyddsbestämmelser som inrymmer rivningsförbud och dessutom värnar punkterna ovan.

Röda "ladan"

Byggnaden är uppförd 1939 (Lantmännen Fastigheters arkiv). Den användes som mellanlagringsstation för spannmål som ankommit till Alster. Senare kom byggnaden att fungera som centrallager för Lantmännen. Centrallagret flyttades till Alster från Karlstads hamn 1962.

Byggnaden består av två delar; en ursprunglig byggnadsdel och en tillbyggnad i den södra änden. Den ursprungliga delen är uppförd som en långsträckt, ganska låg hallbyggnad. Sockeln är gjuten. Fasaderna är klädda med liggande spontad träpanel, vilken är målade med röd slamfärg. På östra långsidan finns rödmålade dubbla skjutportar klädda med snedställd spontad träpanel. På västra

långsidan finns dubbelportar klädda med stående rödmålad träpanel. På norra gaveln finns en svartmålad dubbel träport samt två tredelade fönster med rödmålade bågar och omfattning. Taket är täckt med sinuskorrugerad plåt. Här finns också en gallerförsedd ventilationshuv i trä. Tillbyggnaden har gjuten sockel, fasader klädda med locklistpanel målad med röd slamfärg samt plåttäckt tak. På samtliga tre sidor finns skjutportar klädda med röd träpanel. Den västra långsidan är indragen under utskjutande tak så att en skyddad lastplats bildas.

Det är sannolikt att tillbyggnaden adderats i samband med lokaliseringen av Lantmännens centrallager till platsen 1962.

Byggnaden bär på kulturhistoriskt värde främst av byggnadshistorisk och samhällshistorisk art. Den äldre byggnadsdelen utgör ett välbevarat och tydligt exempel på lagerlokal från sin uppförandetid. Byggnaden har ett miljöskapande värde och tydliggör platsens historia som industrimiljö. Material, utförande och konstruktionslösningar som exempelvis skjutdörrar visar på hur det rationella nyttjandet låg i fokus vid byggnadens gestaltning. Det sinuskorrugerade plåttaket är ett tidstypiskt, rationellt materialval för industribyggnader. Plåten tillåter undertak enbart i form av gles läkt och är enkel att hantera vid montering. Byggnadsdelar i form av skjutportar och ventilationshuv liksom äldre detaljer i form av utvändiga lamparmaturer lämnar viktiga bidrag till det kulturhistoriska värdet.

Det kulturhistoriska värdet bedöms ha sin största förankring i den äldre byggnadsdelen, med en något mer arbetad gestaltning av byggnadsdetaljer. Den tillagda byggnadsdelen har en övergripande gestaltning som är mer alldaglig på ett sätt där den inte upplevs lika tydligt tidsspecifik som den äldre delen. Den tillagda delen utgör dock ett dokument som vittnar om verksamhetens expansion eller förändring vid tiden för tillbygget, troligen tidigt 1960-tal.

Det kulturhistoriska värdet konstitueras av:

- Den låga, långsträckta formen som tydliggör byggnadens ursprungliga funktion
- Material och kulör hos fasader, tak och portar
- Skjutportarnas konstruktion och utformning
- Detaljer i form av ventilationshuv och äldre exteriöra lampkonsoler

Med utgångspunkt i det kulturhistoriska värdet föreslås att byggnaden faller under PBL 8:17, krav på varsamhet. Till förvanskningförbudet bör knytas varsamhetsbestämmelser som inrymmer rivningsförbud och dessutom värnar punkterna ovan.

Järnvägsbron

I områdets sydligaste del finns en äldre järnvägsbro över Alsterälven. Den tillhör en numera övergiven sträckning av Nordvästra stambanan. Nordvästra stambanan började byggas 1866 och stod färdig 1871. Den aktuella delsträckan mellan Karlstad och Kristinehamn byggdes mellan åren 1867 och 1869. Dagens järnvägsbro passerar Alsterälven omkring 50 meter längre söderut. På ömse sidor om bron finns rester av den äldre banvallen.

Fackverksbroar i stål utgör den vanligaste typen av järnvägsbro i Värmland. Ett 60-tal sådana finns, där den tidigaste byggdes i Eda 1865 och den senaste 1937 i Norra Råda. Det är alltså fullt rimligt att bron vid Alster i sitt nuvarande utförande helt eller i huvudsak är i ursprungligt skick vad gäller material och teknik.

Järnvägsbron är en fackverksbro av stålbalkar sammanfogade med nitar. Stålet är målat i en grön kulör. Vid vardera älvsidan finns ett kraftigt brofundament utfört i huggen sten. Själva järnvägsbanan är numera täckt av plank som bildar en gång- och körbana.

Bron bär på kulturhistoriskt värde främst av teknikhistorisk och kommunikationshistorisk art. Bron är en typisk representant för järnvägsbroar från 1800-talets andra hälft och 1900-talets inledande decennier. Såväl fundament som brodel visar på tidstypiska konstruktionslösningar. Bron bär vittnesmål om den tid då stambanan uppfördes.

Det kulturhistoriska värdet konstitueras av:

- Stenfundamenten, material och teknik
- Fackverkskonstruktionen, material, teknik och kulör
- Rester av omgivande banvall

Det kulturhistoriska värdet motsvarar en nivå där skyddsbestämmelser utfärdas för en byggnad. Som skyddsform föreslås prövning om bron kan anses falla inom ramen för skydd som fornlämning inom Kulturminneslagen.

Arkeologi

På 1930-talet påträffades ett fragment till en skafthålsyx till en invid och nordost om stallet vid Alsters herrgård (RAÄ 101, Karlstads sn). Skafthålsyxor är föremål som kan dateras till perioden 2300-1800 f Kr. I en avhandling från 2002 för arkeologen Per Lekberg fram tanken att fragmenterade skafthålsyxor främst kan knytas till samtida boplatser. Detta innebär att fyndet vid Alsters herrgård kan indikera att en boplatz från slutet av stenåldern har funnits på platsen.

I det äldre kartmaterialet framgår också att den gamla landsvägen gick strax norr om Alsters herrgård. Som en påminnelse av detta återfinns också en milstolpe längs vägen (RAÅ 43, Östra Fågelviks sn).

Referenser

Benkt Eriksson: Alster 600 år. Några drag ur Alsters Bruks historia. 1997.

Benkt Eriksson, f d förvaltare Alsters Industrier, telefonsamtal oktober 2011

Bo Pettersson, Lantmännen, telefonsamtal oktober 2011

Broar i Värmlands län. Kulturhistorisk inventering. Värmlands museum, Länsstyrelsen Värmland, Riksantikvarieämbetet. 1979.

Elevatorhuset i Alster. Renoveringsdokumentation. Värmlands Museum 2000.

Hembygdskartan. 1883-95 års ekonomiska karta, blad

Lantmännen Fastigheters arkiv.

Lekberg, Per. 2002. Yxors liv, människors landskap. En studie av kulturlandskap och samhälle i Mellansveriges senneolitikum. Coast to coast-book 5. Uppsala.

LMS akt R38-2:1. Geometrisk avmätning 1724.

LMS akt R38-2:2. Storskifte 1769.

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS).

För Värmlands Museum

Andreas Hansen

Antikvarie, bebyggelse

Hans Olsson

Antikvarie, arkeologi